

RUSYA' NIN KAFKASYA' YI İŞGALI

Abdullah SAYDAM*

Kafkasya, Arap tarihçilerinin ve coğrafyacılarının "Cebelü'l-Elsân" dedikleri bölge. Yüzyıllar öncesinde olduğu gibi, hâlâ, "Dillerin Dağı" diye adlandırılmaya hakkıyla layık bir ülke. Çok sayıda dilin ve kültürün birbirine karışmadan, uzun süre yanyana yaşadıkları, adeta bir toplumlar mozaiği oluşturdukları ve bir eşi daha bulunmayan, masallardaki Kaf Dağı'nın çevresi. Güneyde Çoruh-Arpaçay-Aras nehirlerinin, doğuda Hazar Denizinin, batıda Karadeniz'in sınırladığı bölgenin kuzey sınırı olarak, genellikle, Volga ile Don nehirlerinin birbirlerine en çok yaklaştıkları saha kabul edilmektedir¹. Bu geniş toprakları güneybatı-güneydoğu çizgisinde ikiye bölen ve ismini bölgenin asil yerlileri olan Kaslar'dan alan Kafkas Dağları, Taman Yarımadası'ndan başlayıp Baku'nun doğusundaki Apşeron Burnu'na kadar uzanmaktadır.

Kafkas Dağları sebebiyle bölgenin tarihi, çoğu zaman birbiriyle farklı karakterde seyreden iki ana bölümde cereyan etmiştir. Coğrafi bütünlüğe rağmen Kuzey Kafkasya ile Güney Kafkasya'nın tarihi uzun yıllar bağımsız olmuş, ancak geçtiğimiz asırda Rusya'nın burayı tamamen işgal etmesi ile birlikte ortak tarih ve ortak kader söz konusu olabilmıştır. Bu dağların aşılmaz oluşu, geçit veren vadilerinin az ve sarp oluşu kuzey ile güneyin irtibatını asgari düzeye indirmişti. İki önemli geçit vardı. Biri Hazar Denizi'nin batı sahillerinde yer alan Derbend ya da Demir-Kapu², ki asıl önemlisi budur, diğeri Orta Kafkasya'da bulunan Dar-yal veya Dar-Yol vadisi. Fazla kullanılmasa da Mamison (Orta Kafkasya'da) ve Avar (Temurhanşura-Avar-Kahitya yolu üzerinde) geçitleri de önemlidir³. Tarih boyunca Kafkasya'nın tek bir devletin hakimiyeti altında bulunduğu dönemler ender olduğundan-yakın zamanlarda sadece Rusya bunu başardı- bu geçitler kuzey ile güneyin birbirlerine karşı savunma yaptıkları stratejik noktalar idi.

Kafkasya'nın coğrafi konumu sebebiyle, doğu-batı arasında meydana gelen büyük göç hareketlerinden burası, çevredeki diğer yerleşim alanlarının aksine fazla etkilenmedi. Göç veya ticaret yolları Kafkasların kuzeyinden ve güneyinden ayrı güzergâhlar takip ettiklerinden, dağların eteklerinde veya yaylalarda yaşayanlar yakın zamanlara kadar dış dünyanın etkilerine kapalı, kendi kendilerine yetecek ekonomik, sosyal ve kül-

* K.T.Ü.Fatih Eğitim Fakültesi Öğretim Görevlisi.

¹ Saray, Mehmet, "Kafkas Araştırmalarının Türkiye İçin Önemi", Kafkas Araştırmaları-I (KA), İstanbul, 1988, s. 7. Kuzey sınırı olarak Kuban ve Terek ırmaklarını kabul eden coğrafyacılar da mevcuttur.

² Yaklaşık iki kilometre uzunluğundaki bu geçide, Araplar öneminden dolayı Bâbü'l-Ebvâb (Kapılar Kapısı) demekteydiler. Sasanîler devrinde geçit surlarla kapatılmıştı. Şemseddin Sâmî, Kamusu'l-Alâm, III. C. , İstanbul, 1307, s. 2128; Barthold, "Derbend", İslâm Ansiklopedisi (İA), III. C. , s. 532-533.

³ İsmail Berkok, Tarihte Kafkasya, İstanbul 1958, s. 7; Cemal Gökçe, Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti, İstanbul, 1979, s. 4.

tirel ortamı temin ettiler⁴. Bu durum aynı zamanda bölgedeki farklı kültür ve etnik yapının bir millet haline gelmesini engellemiş oldu. Bundan dolayı Kafkasya'nın etnik yapısı oldukça karışıktır. Asıl Kafkas kavimlerinden (Çerkesler, Abazalar, Gürcüler, Lazlar, Abbazınler İnguşlar, Kabardlar, Çeçenler, Agullar, Çakurlar, Lezginler, Darginlar, Laklar Tabasaranlar, Rutullar) başka Türkler (Azeriler, Kumuklar, Karapapaklar, Karaçay ve Balkarlar, Nogaylar) ve Hind-Avrupa Kavimleri (Osetler, İranlılar, Ermeniler, Tatlar, Talişler, Sivanitler, Ruslar, Alanlar) bölgenin çeşitli yerlerine dağılmışlardır⁵.

İlkçağlarda olduğu kadar Ortaçağda da muhtelif devletler ve milletler Kafkasya'ya hakim olmaya çalışmışlarsa da uzun süreli olarak elde etmeyi başaramamışlardır. Bölge üzerindeki hakimiyet mücadelesi Bizanslılar-Sasaniler-Hazarlar arasında epey zaman devam etmiştir. Bu mücadeleler sırasında Hazarlar güneyde, Bizanslılar ile Sasaniler de kuzeyde kalıcı başarılar elde edemediler. Hazreti Ömer devrinden sonra Sasanilerin yerini alan İslâm orduları, diğer coğrafi bölgelerde elde ettikleri büyük başarıları burada tekrarlayamadılar. Hatta Emevî kumandanı Mervan b. Muhammed el-Cezire'nin, 737 yılında Hazarları mağlup edip başkent el-Beyda'ya kadar ilerlemesine rağmen Kafkasya İslâm hakimiyetine, meselâ Kuzey Afrika ölçüsünde sokulamadı⁶. Bununla birlikte Güney Kafkasya'da İslâm nüfuzu tesis edilmiş, buraya gönderilen Emevî ve sonra da Abbasi valileri zamanla kendi sülalelerine dayalı hakimiyetler kurmuşlardı. Bu sülaleler halifenin ruhanî liderliğini tanımakla birlikte siyasî bakımdan tamamen bağımsız idiler⁷.

Gerek Büyük Selçukluların, gerekse Moğolların hakimiyetleri Kafkasya üzerinde en fazla tesir yapan siyasî faaliyetlerdir. Özellikle Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci Han'ın soyundan olanların idare ettikleri Altınordu Devleti, Kuzey Kafkasya tarihinde önemli rol oynamıştır. Zira bu devlet, sonraki asırlarda güneye incek olan Rusların toparlanmalarını engellediği gibi, üstelik onların üzerinde hakimiyet kurmuştu. Fakat Timur'un, Altınordu Han'ı Toktamış'ı Kunderça (1391) ve Terek (1395) muharebelerinde bozguna uğratması ve çok geçmeden bu devletin Kırım, Kazan, Astarhan, Nogay ve Sibir hanlıklarına bölünmesine sebep olması Türk Dünyasından çok Rusya'nın işine yaradı. Nitekim Rus prensleri ancak bu hadiseden sonra derlenip toparlanma, hatta Türk saldırılarına karşı koyma ve nihayet karşı saldırıya geçebilme gücünü elde ettiler. Rusların işini kolaylaştıran husus, hanlıkların kendi aralarındaki mücadeleler sonucunda zayıflamaları idi. Hanlar arasındaki husumet o derece şiddetliydi ki, hanlardan biri Ruslar

⁴ Tarihlerinin farklılığı sebebiyle Kafkasya'yı Dağıstan, Çerkesistan, Gürcistan ve Azerbaycan gibi dört ana bölüme ayırmak mümkündür. Bu bölgelerin tarihleri o derece farklı tecelli etmiştir ki, Azerbaycan'a VII. yüzyılda giren İslâmiyet, Çerkesistan'a ancak XVIII. yüzyıl sonlarında girebilmiştir.

⁵ Daha geniş bilgi için bkz. Berkok, *A.g.e.*, s. 132 v.d.; Gökçe, *A.g.e.*, s. 6-9. Kafkasya'daki müslüman milletler için bkz. Alexander Bennigsen-Chantal Lemercier-Quelquejey, *Sûfi ve Komiser*, Ter. Osman Türker, Ankara, 1988, s. 28-29.

⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarihçe-i Kırım ve Kafkas*, İstanbul 1307, s. 56-61. Ed: Kenan Seyithanoğlu, *Büyük İslâm Tarihi*, II. C. İstanbul, 1986, 422.

⁷ Caferoğlu, Ahmet, "Azerbaycan Tarihine Umumî Bir Bakış", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Sayı 1 (İstanbul, 1932), s. 8.

üzerine sefere çıktığında diğeri onu arkadan vurmaktan çekinmiyordu⁸. En güçlü hanlık olan Kırım Hanlığı'nın takip ettiği "Altınordu'yu yeniden tesis etme düşüncesi" ise, hanlığın uyguladığı politika ile gerçekleştirilebilecek bir ideal değildi. Tamamiyle çapul, yağma ve hediye çekme maksadına dayanan Kırım akınları, Moskova Knezliği'nin güçlenmesini durduramayacak nitelikteydi. Geçmişte Rus derebeylerini, sırf vergi toplamakta yardımcı oldukları için koruyan Altınordu Devleti, böylece derebeylerin halk üzerinde tartışılmaz otoriteler haline gelmelerini sağlamıştı. Bu Rus derebeyleri zamanla teşkilâtlıdılar ve hanlıklar arasındaki mücadelelerden istifade ederek bir siyasî güç haline geldiler. Artık her Tatar akınının arkasından bu Rus prenslerinin birleşme teşebbüsleri daha da artıyordu⁹.

XVI. yüzyılın ortalarına gelindiğinde yeni bir siyasî güç olarak ortaya çıkan Moskova Knezliği, bölge siyasî dengesini değiştirebilecek bir konuma ulaşmıştı. 1547'de "Moskofların Çarı" ünvanıyla taç giyen IV. İvan (Korkunç İvan), Türk hanlıklarının içinde bulunduğu bölünmüşlükten faydalanmasını bildi. Kazan'daki iç mücadeleler, buranın coğrafi konumu sebebiyle Rus hücumlarına kolayca maruz kalması ve diğer Türk devletlerinden yardım alamamasından dolayı Rusların Kafkasya'ya yönelik yayılışının ilk kurbanı oldu. İvan yaptığı dördüncü sefer sonucunda Kazan'ı zaptetti (1552). Kazan'ı kurtarmaya çalışan Kırım Hanı Devlet Giray'ın gayretleri sonuç vermediği gibi, 1556 yılında da Astarhan Hanlığı Rus hakimiyeti altına girdi. Böylece Rusya tarihinde yeni bir devir başlamış oldu¹⁰.

Bu sıralarda Güney Kafkasya üzerinde mücadele halinde olan iki büyük devlet, Osmanlı Devleti ile Safeviler, Rus tehlikesini başlangıçta küçümsemişlerdi. Halbuki uzun yıllar Rusya'nın Volga boyunca Hazar Denizi'ne, Kafkasya'ya ve Karadeniz'e inmesini engelleyen Kazan'ın Rus hakimiyetine girişi; Ruslara bu bölgelerin kapılarını açmıştı. Astarhan'ın zaptıyla da, bunun ilk meyveleri elde edilmiş, Hazar Denizi'nin kuzeyinden geçen ticaret yolları kontrol altına alınmıştı. Bölgedeki Türk varlığının arasına sokulan Rusya, Hazar kıyılarına ulaşarak yavaş yavaş Ortadoğu tarihinde etkinliğini hissettirmeye başladı. Şimdi artık Rusya bir millî devlet olmayıp bir imparatorluk idi. Kazan ile Astarhan'ın işgali sadece Rus İmparatorluğu'nun kuruluşunun başlangıcı olmayıp aynı zamanda, Osmanlı Devleti'ni tehdit eden Rus Meselesi'nin de başlangıcıydı¹¹.

Rusya, şimdilik, Osmanlı hakimiyetindeki Kırım Hanlığına dokunmamakla birlikte Kafkas kabilelerinden bazılarını kendi tarafına çekerek, Kırım'ı arkadan tehdit etmek-

⁸ Mesela Toktamış Han'ın oğlu Seyyid Ahmet 1457 yılında Moskova'ya yaptığı sefer sırasında, Moskova ve Litvanya prenslerinin yanında yer alan Kırım Hanı Hacı Giray'ın orduları tarafından arkadan vurulmuştu. Yakubovskiy, A. Yu., Altın Ordu ve Çöküşü, Çev. Hasan Eren, Ankara, 1976, s. 309-310.

⁹ Kurat, Akdes Nimet, Rusya Tarihi, Ankara, 1978, s. 157-159; Yakubovskiy, A.g.e., s. 176 v.d.

¹⁰ Kazan ve Astarhan'ın zaptına büyük önem veren IV. İvan, bu fütuhatin önemini canlandırmak için resmî yazışmalarda, tarih olarak bu olayları esas alıyordu. Kurat, A.g.e., s. 154.

¹¹ A.g.e., s. 163-164; Henze, Paul B., Kafkaslarda Ateş ve Kılıç: 19. Yüzyılda Kuzey Kafkasya Dağ Köylülerinin Direnişi, Çev. Akın Kösetorunu, Ankara, 1985, s. 3.

teydi. Bazı Çerkes, Nogay ve Çeçen beyleri İvan'ın yüksek hakimiyetini tanımışlar, hatta bunların bir kısmı atalarının dinini terk ederek hıristiyanlığı benimsemişlerdi¹². Eldé ettikleriyle yetinmek niyetinde olmayan IV. İvan, Çerkeslerden daha fazla faydalanmak için onların iç mücadelelerinden yararlandı. Nitekim Kabartay Prensi Temriük (Temir goka) rakiplerine karşı İvan'ın dostluğunu temin etmeye çalıştı. O, itaat ve sadakatının ifadesi olarak bir oğlunu Moskova'ya rehine olarak vermiş, kızını da Çar ile evlendirmişti. 20 Ağustos 1561 tarihindeki bu evlilikten sonra Kabartay Prensi, Rus tüccarlarının güvenliklerini garanti ediyor, Terek boyunda bir kale yapılmasına razı oluyor, Çar ise ona askerî yardımda bulunuyordu¹³. Bu durum Rusların Kafkasya ile ilgisinin geçici olmadığını göstermeye başlamıştı.

Rus yayılışının kaydettiği merhaleyi gören Osmanlı Devleti ise, o zamana kadar ihmal ettiği Kuzey Kafkasya ile daha yakından ilgilenmek mecburiyetini hissetti (1563). Rus tehdidini ortadan kaldırmak, Türkistan ve Kuzey Kafkasya hacılarına Rusların engel olmasını önlemek, İran'a karşı Türkistan'daki hanlarla birlikte hareket etmek amacıyla kuzeye bir sefer yapılması düşüncesiyle hazırlıklara girildi. Büyük ümitlerle yapılan Astarhan Seferi, Kırım Hanı'nın ilgisizliği, hatta buralara kadar yayılacak olan Osmanlı hakimiyetinin kendisine zararı olacağını düşünerek teşebbüsü önceden Rusya'ya bildirmesi, bu sırada Osmanlıların Kıbrıs seferiyle meşgul olması, mevsimin sonbahar olması gibi sebepler yüzünden başarı kazanılmadı. Don-Volga Kanalı da epeyce kazıldığı halde seferin başarısız kalması ile birlikte yanda bırakıldı¹⁴. Bu tarihten sonra Rus politikası Batı Sibirya ve Kafkaslara yöneldiğinden Kırım ikinci plana düşmüş, Kırım kuvvetlerinin başarılı akınları ise geçici sonuçlar doğurmaktan öteye gidememiştir. Buna karşılık Rusya bölgedeki olaylara müdahale edebilen, hatta Güney Kafkasya'daki Hıristiyanlardan bazılarının kurtarıcı olarak gördükleri bir devlet olmaya başlamıştı. Meselâ Gürcülerden Kakheti Prensi Aleksandr 28 Eylül 1587 tarihinde yaptığı bir gizli antlaşma sonucunda Moskova'nın himayesine girmiş¹⁵, XVII. yüzyıl başlarında Rus Çarları ile Gürcü kralları arasında onyediyü büyükelçi teati edilmiş ve bunun yanında çok sayıda temas gerçekleştirilmişti¹⁶.

XVII. yüzyıl boyunca Rusya'nın Kafkasya politikasında önemli bir değişiklik olmadı. Bu yüzyıl daha çok Rusya'nın ilerideki büyük ilerleyişine zemin hazırlamakla geçirildi. Ancak Kafkaslılar da Rusya'nın gerçek amacını anladıklarından gittikçe daha şiddetli tepkiler göstermeye başladılar. Tarki (1595), Şetkale (Stavropol) (1604), Terek (1604) muharebeleri buna misal olarak zikredilebilir¹⁷. Öte yandan Osmanlı Devleti, İran ile yaptığı uzun savaşlardan dolayı yıpranmış, Gürcistan ve Azerbeycan toprakları

¹² Kurat, *A.g.e.*, s. 155 - 156.

¹³ Çağrı, Wassan-Giray, *Kafkas-Rus Mücadelesi*, İstanbul, 1967, s. 15-16.

¹⁴ İnalçık, Halil, "Osmanlı - Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü" *Bülten*, Sayı 46 (Nisan 1948), s. 349-402 ve Ürekli, Muzaffer, "Rus Yayılışının Karşısında Kırım Hanlığı ve Kafkasya", *KA*, s. 15-24'te daha geniş bilgi bulunmaktadır.

¹⁵ Çağrı, *A.g.e.*, s. 17.

¹⁶ Hénze, *A.g.e.*, s. 3.

¹⁷ Berkok, *A.g.e.* s. 343 - 346.

bu savaşlar sırasında sık sık el değiştirdiğinden halk, meydana gelen istikrarsızlıktan ve savaşların getirdiği tahribattan bıkkınlık duymaya başlamıştı.

RUSLARIN AZERBEYCAN' A İLK GİRİŞLERİ

Osmanlı Devleti ile İran'ın Güney Kafkasya arazisi üzerinde çekiştikleri bir sırada, yani XVIII. yüzyıl başlarında Çar I. Petro'nun reformlarıyla kuvvetlenen Rusya bölgeye müdahale etmeye başladı. Çar, İran ve Orta Asya üzerinden Hindistan'a ulaşmak, ticarî gelişmesini sağlamak¹⁸ ve ipek, bakır, pamuk gibi hammadde kaynaklarını ve seyrek nüfuslu toprakların kolonileştirilmesi arzusundaydı. Fakat, hepsinden önemlisi Transkafkasya geçitlerinin stratejik konumuydu¹⁹. Osmanlı Devleti'nin duraklama dönemine girdiği, İran'ın da iç karışıklıklar içerisinde çalkalandığı bu sırada Tarnskafkasya üzerinde Rusya'nın gölgesi yükseliyordu. I. Petro çok geçmeden buraya saldırmak için gerekli bahaneyi elde edebildi.

İran'ın Afgan gailisi ile uğraşmasından faydalanan Dağıstan kavimlerinden Lezgi-ler, İran tarafından kendilerine her sene verilen hediye ve surrelerini alamadıkları gerekçesiyle Şirvan ve Revan eyaletlerini yağmaladılar. Bu kargaşada Şirvan'ın merkezi olan Şemâhi'deki bazı Rus tüccarları da öldürülmüştü. Bunun üzerine bizzat sefere çıkan Rus Çarı ordusunu karadan ve denizden harekete geçirdi (1722). Dağıstan üzerinden güneye ilerleyen Ruslar Derbend'i zapt edip Bakü'yü kuşattılar. Osmanlı Devleti'nin yardımıyla Şirvan hakimi Davut Han, Rusları Bakü önlerinde durdurdu. Fakat, 1724 yılında İstanbul'da yapılan bir antlaşma ile Osmanlı Devleti, Derbend ve Bakü dahil olmak üzere Hazar Denizinin batı sahillerinin Rusya'ya terkedilmesini kabul etti. Bu husus İranlılar ile yapılan bir antlaşma ile de teyid edildi. Böylece tarihinde ilk defa Azerbeycan'a giren Ruslar, 1735 yılında İran hakimi Nâdir Şah ile uğraşamayacaklarını anlayarak tekrar Terek ırmağına kadar çekildiler²⁰.

Ashında Osmanlı Devleti, Rusya'nın Azerbeycan taraflarına göz diktiğini görünce burayı tamamen hakimiyet altına alma ve Rus tehdidine karşı herhangi bir bölgeye süratle yardım gönderme amacıyla bazı hazırlıklar yapmış, meselâ Batum'un hemen kuzeyinde Faş Kalesi inşâ edilmişti²¹. Ancak Rusları bölgeden uzaklaştıran Nâdir Şah, Osmanlıları da buraya sokmuyordu. Bununla birlikte Azerbeycan'ın yerli yöneticilerinin bir kısmı Osmanlı tarafında yer almışlar, Nadir Şah ile yaptıkları mücadelelerde zaman zaman başarılar da kazanmışlardı²².

¹⁸ Kafkasya'nın ticarî önemi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Canbek, Ahmet, *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi*, İstanbul, 1978.

¹⁹ Caferoğlu, A.g.m., s. 16; Swietochowski, Tadeusz, *Rus Ezerbaycanı (1905 - 1920)*, Çev. Nuray Mert, İstanbul, 1988, s. 21.

²⁰ Gökçe, A.g.e., s. 33- 34; Kurat, A.g.e., s. 276; Swietochowski, A.g.e., s. 21-22. Cabağı, A.g.e., s. 24 - 27.

²¹ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Yay. Cavid Baysun, I.C., Ankara, 1986, s. 97.

²² Togan, Z. Velidi, "Azerbaycan", İA, II. C., s. 114. Şirvan ve Dağıstan Hanı Surhay Han'ın oğlu Mehmet Han, 1742'de Nâdir Şah'ı yenmiş, İstanbul'da sevinçle karşılanan bu başarı üzerine "Şah aklını kaybedince Kafkasya'ya hücum eder" sözü yayılmıştı. Gökçe, A.g.e., s. 34.

Nâdir Şah 1747'de katledilince İran'da uzun süreli karışıklıklar başgösterdi, bundan faydalanan Azeriler, İran'dan ayrılarak hanlıklar şeklinde teşkilâtlandılar.²³ Bu hanların çoğu Osmanlı Halifesi'ne bağlı ise de, Osmanlı Devleti'nin dış politikasındaki zaaf yüzünden burada Rusya'ya karşı bir cephe birliği kurulamadı. Bâb-ı Âli gelen yardım çağrılarına sadece vaad ve iltifatlarla karşılık vermekten öteye gidemedi. Neticede aralarında derin husûmet bulunan hanların birbirleriyle mücadeleleri, istikbâlde Rusların yapacakları ileri harekâta karşı, Azerbaycan'ın savunmasız kalmasına yol açtı.

KIRIM'IN BAĞIMSIZLIĞINDAN SONRA OSMANLI DEVLETİNİN KAFKASYA POLİTİKASI

Küçük Kaynarca Antlaşması ile biten 1768-1774 Osmanlı Rus Savaşı sonucunda Kırım'ın bağımsızlığı ilan edildi Kırım halkının bütün istek ve ısrarlarına rağmen Osmanlı Devleti yalnız dinî bakımdan Kırım üzerinde söz sahibi olacaktı siyasî konularda ise hiç bir söz hakkı olmayacaktı. Kırım'da anlaşmazlık olursa iki devlet birlikte müdahale edecekti.²⁴ Rusya'nın Kırım'a serbestlik verilmesini sağlamanın sebebi; burayı Osmanlı hakimiyetinden kurtarmak, han seçimlerine müdahale ederek kendi taraftarını başa geçirmek, şayet bir karışıklık çıkarsa burayı ele geçirmek idi. Nitekim çok geçmeden bu fırsatı ele geçiren Rusya sözkonusu Antlaşmanın 4. maddesi gereğince han olan Şahin Giray'a karşı ülke çapında tepkiler ve protestolar doğunca burayı ilhâk ettiğini ilan etti (1783). General Potemkin'in Kırım'ı işgal ettiği bu tarihte Nogay köylerine dağılan Rus kuvvetleri de halkı Urallara veya Hazar Denizi kıyısındaki bozkırlara göç ettirmeye çalışıyor, direnenleri ise katliyordu.²⁵ Diğer taraftan öteden beri Rusya'ya temayül eden Tiflis Kralı II. Herakliyus (Osmanlı kaynaklarında İrakli Han), 24 Haziran 1783 tarihinde Gori şehrinde topladığı bir meclisin tasvibi ile Rusya'nın himayesini istedi Temmuz 1783'te iki taraf arasında antlaşma imzalandıktan sonra Kasım 1783 başlarında iki Rus nişancı taburu Daryal Geçidi'nden Tiflis'e girerek bölgede Rus nüfuzunu temsil etmeye başladı.²⁶

Kırım ile Gürcistan'ın bu şekilde Rus hakimiyeti altına sokulması, Rusya'nın Kafkasya'ya yönelik yayılma politikasında yeni bir dönüm noktası teşkil etti. Zira,

²³ Bu hanlıklardan önemlileri Derbend, Bakû, Gence, Şeki, Şirvan, Karabağ Talış ve İlisu hanlıklarıydı. Erel, Şerafeddin, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul, 1961, s. 109-111; Yüksel, İbrahim, "Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı İstilas ve Osmanlı Devletinin Tutumu", *KA*, s. 30-33.

²⁴ Uzunçarşılı, İ.H., *Osmanlı Tarihi*, IV/I. C., Ankara, 1976, s. 452-453.

²⁵ Erel, *A.g.e.*, s. 112.

²⁶ Gürcistan, XVI. yüzyılda meydana gelen Osmanlı-Safevî mücadeleleri sırasında Kartliya, Kahetiya, İmeretiya ve Samtshe-Saatabağso krallıklarına bölünmüştü. Kartliya yani Tiflis hükümdarı olan II. Heraklius Kartliya ile Kahetiya'yı birleştirip Rus hakimiyetine sokarken İmeretiya ve Batı Gürcistan Osmanlı Hakimiyetine sokarken İmeretiya ve Batı Gürcistan Osmanlı hakimiyetinde kalmaya devam etti. Böylece Rus-İslâm mücadelelerinde Tiflis, Rusya'nın ileri üssü ve karakolu durumuna geldi. Bala, Mirza, "Gürcistan", *İA*, IV. C., s. 841-842. Rusya-Gürcistan ittifak antlaşmasının tam metni için bkz. Gökçe, *A.g.e.*, s. 75-77.

Kırım'ın işgali ile Kafkasya'nın batı sahilleri daimi bir tehdit altına girmiş oluyordu. Ayrıca Kırım'a ait olduğu gerekçesiyle Taman Yarımadası'nı da ele geçiren Çar hükümeti, Kafkasya'nın ana toprağına sokulduğu gibi, Gürcistan'ın bir kısmının hakimiyet altına alınması ve Daryal Geçidi'nin Rus kontrolüne girmesi ile tam ortadan ve güneyden Kafkas toprakları tehdit edilmiş olacaktı. Bu durumun yarattığı tehlikenin farkında olan mahalli Kafkas hükümetleri, Gürcistan'a, daha doğrusu Tiflis Hükümeti'ne büyük tepki göstermiş, özellikle Azerbaycan ve Dağıstan hanları her fırsatta Tiflis üzerine akınlar yaparak cezalandırma yolunu seçmişlerdi. Fakat bu akınlar Tiflis'i Moskova'ya daha fazla yaklaştırmaktan başka işe yaramadı²⁷.

Bütün bu gelişmelerin olduğu sırada, Osmanlı Devleti de Kafkasya ile ilgili eski politikasını hatalı ve yetersiz bulduğundan, doğu hudutları için büyük önem taşıyan Kafkasya'da dikkatini yoğunlaştırdı. 1780'den itibaren bu yolda bazı adımlar atıldı ve birtakım başarılar da elde edildi. Şöyleki, Kırım mülhakâtından sayılan Çerkesistan ve çevresinin Osmanlı toprağı olduğu bütün devletlere kabul ettirildi. Bölgeye gönderilen vali ve muhafızların çalışmalarıyla Çerkesler, Çeçenler, Lezgiler ve Gürcüler arasında İslâm dininin ve Osmanlı kültürünün daha hızlı yayılması sağlandı. 1780 yılında Soğucak Valiliğı (daha sonra Anapa) ihdâs edilerek bölgedeki kavimlerin merkeze bağılılığı bir ölçüde temin edildiği gibi, Kırım limanlarının yerine Çerkesistan limanları canlandırılarak kaybın telâfisi nisbeten mümkün olabilmisti. Rus ilerleyişinin verdiği tedirginlik Çerkesler ve Dağıstanlılar arasında yayıldıkça Osmanlı Devleti'nin nüfuzu da artmaya başladı²⁸. Artık Çerkesistan'ı bir serhat ülkesi olarak telâkki eden Osmanlı yönetimi, Dağıstan ve Azerbaycan hanları ile Çerkes kabilelerini kendi tarafında tutabilmek için çeşitli teşrifât ve hediyeler göndermek suretiyle hanları ve kabile ileri gelenlerini mümkün etmeye çalışıyordu. Özellikle savaş yıllarında bu durum daha belirgin idi²⁹. Ancak hanların birbirleriyle yaptıkları mücadeleler, zaman zaman Osmanlı Devleti'ne verdikleri sözde durmamaları, ümit edilen başarıların sağlanmasını engelliyordu³⁰.

²⁷ Bu akınları Osmanlı Devleti de desteklemiş olup, bu konuda sınır valilerine sık sık fermanlar gönderilmekteydi. Işıktan, Sema, "1787-1792 Osmanlı - Rus Harbi Sırasında ve Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Dağıstan Hanları ile Münasebetleri", KA, s. 34.

²⁸ Özellikle Soğucak Valiliğine getirilen Ferah Ali Paşa'nın dindarlığı ve savaşçılığı Çerkesler üzerinde olumlu etki yapmış, bu sayede Çerkeslerin yardımı temin edilerek Anapa kalesi inşâ, diğerleri de tamir edilmişti. Fakat Ferah Ali Paşa'nın İstanbul'daki ileri gelenler tarafında kışkırtılması, nihayet 1785'te ölümü, yerine geçenlerin yetersizliği bu önemli çalışmaları yarım bıraktı. Gökçe, A.g.e., s. 42-72; Bala, M., "Çerkesler" İA, III. C. , s. 382.

²⁹ 1787 - 1792 Savaşı arefesinde mektup gönderilen hanların bir listesi için bkz. Işıktan, A.g.m. s. 35.

³⁰ Osmanlıların hanların sadakatinden şüpheleri hk. Selih-i Receb 1197 (1 Mayıs 1783) tarihli bir belge Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hatt-ı Hümayun Tasnifi, Nr. 336-A'da bulunmaktadır. Aynı belgenin fotokopisi KA, s. 161 - 163'de.

KAFKASYALILARIN BİRLİK TEŞEBBÜSLERİ VE İMAM MANSUR

Kafkas milletleri esasen hürriyete âşık olduklarından Rusya'nın sıcak denizlere doğru ilerleyişini yaklaşık bir asır geciktirmiş oldular. Kendi aralarında dahi bağımsız yaşamaya düşkün olan Kafkaslıların³¹ Rusya'ya kolayca teslim olması, elbette mümkün değildi. Nitekim Rusya'nın bölgeye yerleşmeye başladığı tarihte yani 1783'de İmam Mansur Uşurma'nın lideri olduğu ve Nakşibendi Tarikatı tarafından organize edilen direniş hareketi, "Âdil Çar Efsanesi"ni yıkararak, Rusya'ya karşı direnilebileceğini göstermesiyle Çarlık yönetimini hem moral hem de ekonomik yönden çok ağır bir yükün altına sokmuş oldu³².

Rusya'ya karşı Kafkas Gazavat Tarihi'nin yani Müridizm Hareketi'nin önderi olan İmam Mansur³³, Çeçenistan'ın Alda Köyü'nde doğmuş olup tahsili mükemmel olmakla beraber ahlâkî seciye ve vatanseverliği ile temayüz etmişti. O, Dağıstan ahalisi tarafından sevildiği gibi, kısa zamanda Kafkasya'nın her tarafında, müslümanların liderliğine geçti. Önceki Osmanlı Devleti'nde pek tanınmamakla birlikte, Ruslara karşı elde ettiği başarılar İstanbul'da memnuniyet uyandırmıyordu. Bununla birlikte Osmanlı Devleti, İmam Mansur'un mücadelesinden ve davetinden dolayı çöşkuya kapılan Çerkesler'in Kuban Nehrinin kuzey sahillerine akınlar yapmasından tedirginlik duymaktaydı. Zira Rusya ile henüz antlaşma imzalamadığından yeni bir savaşın çıkması halinde, bunun tahammülünü aşacağı endişesindeydi. Bundan dolayı bir ara İmam Mansur'un Osmanlılar aleyhinde hareket ettiği dahi zannedilmmişti. Halbuki O, hiç şüpheye mahal bırakmayacak şekilde padişaha ve halifeye bağlı idi³⁴.

1787 yılında Osmanlı-Rus Savaşı başlayınca Bâb-ı Âli, İmam Mansur'u ve diğer hanları Ruslara karşı savaşa teşvik etti. Zaten Kafkasyalılar, Ruslarla mücadeleyi küçük çapta da olsa sürdürmekteydiler. Kendilerinden sayı ve savaş malzemesi bakımından çok

³¹ Bu bağımsız kalma arzusu o derece kuvvetli idi ki, müslüman olanları dahi, halifelik makamının yüceliğini kabul ederlerken, Osmanlı yönetimindeki Anapa ve Soğucak kaleleri halkıyla zaman zaman savaşmaktan geri kalmıyorlardı. A. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I. C., s. 98.

³² Bennigsen- Quelquejay, *A. g. e.*, s. 51.

³³ İmam Mansur Uşurma'nın hayatı ve mücadeleleri hakkında daha geniş bilgi için aşağıdaki eserlere bakılabilir: Tarık Kutlu, *İmam Mansur*, İstanbul, 1987; Kundukh, AYTEK, *Kafkasya Müridizmi (Gazavat Tarihi)*, Haz. Tarık Cemal Kutlu, İstanbul, 1987, s. 30-40; Kafli, Kadircan, *Şimalî Kafkasya*, İstanbul, 1942, s. 78 - 86; Gökçe, *A. g. e.*, s. 117-123.

³⁴ İmam Mansur'un Osmanlı Devleti'ne bağlılığına dair Ferah Ali Paşa'nın Kaftancısı ve Hacılar Kalesi Muhafızı Ali Ağa şu bilgiyi vermektedir: Mansur iki defa Rusya ile muharebe edip ikisinde de galip olmuştur. Kendisinin ehl-i İslâma suikastı yoktur. Hatta bu muharebelerde aldığı on kıta topu Ruslar almak istediklerinde, "Size vermem, bana da lâzım değil. Soğucak'ta Âli Osman Padişahı tarafından vekil bırakılmış olan paşaya gönderdim" diye cevap vermiştir. Gökçe, *A. g. e.*, s. 119-120. Anadolu'dan İmam Mansur'un yanına gönüllü giden Anadolu Türkleri hk. *A. g. e.*, s. 118.

üstün durumda olan Rus Ordusuna karşı Çerkesler ve Dağıstanlılar başarı ile mücadele ettiler. Yer yer zaferler de kazandılar. Ancak Osmanlı Devleti'nin böyle bir savaş için silah, zahire bakımından hazırlığı olmayışı, Rusların, Çerkeslere, Kabartaylara, Dağıstanlılara "Siz müstakil milletlersiniz, gelin sizinle sürekli barış yapalım" yolundaki telkinleri ve bir kısım bölge halkının bunu kabul etmesi kesin başarıyı engelledi. Nihayet Anapa kumandanı Battal Paşa'nın ihanet ederek Rusya'ya sığınması, yerine tayin edilen Sarı Abdullah Paşa'nın Anapa'ya gitmeyerek Trabzon'da ikamet etmesi³⁵, işleri daha da zorlaştırdı. Bu sırada Anapa üzerine yüklenen Ruslar, Temmuz 1791'de burayı işgal ile kale savunmasında bulunan İmam Mansur'u esir ettiler. Çarice II. Katerina'nın emriyle Petrograt yakınındaki Şeloserburg'da hapsedilmiş ve 1794 yılında vefat etmiştir³⁶.

10 Ocak 1792 tarihinde imzalanan Yaş Antlaşması'na göre Rusya, Kafkasya bölgesinde toprak kazanamamakla birlikte, Kırım ile Taman'ın Rusya'ya ait olduğu, Kuban nehrinin sınır teşkil ettiği bir kere daha Osmanlı Devleti tarafından resmen tasdik edilmiştir. Ayrıca Tiflis Hanı'nın ülkesine (Rusya'nın himayesinden dolayı) Osmanlı Devleti, herhangi bir şekilde de olsa akınlarda bulunmayacak, yapılması halinde de bunu durdurmakla mükellef olacaktı. En mühim olarak da, Kafkas kabilelerinin Rusya'ya akın yapmalarını önlemek için Osmanlı Devleti'nin kefalet altına girmesi idi. Bu ise oldukça ağır bir yükümlülüktü. Zira Kafkas kabileleri kendilerini anlaşılmaya taraf saymıyorlar, akınlarını sürdürüyorlar, buna karşılık akınları önleyemeyen Osmanlı Devleti meydana gelebilecek zararları tazmin etme mecburiyetinde kalıyordu³⁷. Öte yandan Rusya, Yaş Antlaşması'ndan hemen sonra Kuban ve Terek boylarında kolonizasyon faaliyetlerini yoğunlaştırdı. Buraya getirilen Kazak Stanitsaları için müstahkem mevki inşâ edildi. Belirli aralıklarla inşâ edilen bu istihkâmlar Kuban'dan Hazar Denizi'ne kadar uzanıyor ve böylece Kafkasya'nın kuzeyi tamamen kuşatılmış oluyordu. Yine bu sıralarda Adigelerin Bjeğuğ Kabilesinden zaptedilen arazi üzerinde, II. Katerina'nın ismine İzafeten Yakaterinoder (Kransodlar) şehri kuruldu. Ayrıca Daryal Geçidi bir askerî harekâtın kolayca yapılabilmesini sağlayacak şekilde genişletildi³⁸.

XVIII. yüzyılın sonuna doğru Rusya, geçici bir süre için de olsa Arezbaycan ve Dağıstan'ın bir bölümünü tekrar işgal etti. İran tahtına geçen Kaçar Hanedanı'nın güçlü hükümdarı Ağa Muhammed Han, Rusya karşısında yenilen Osmanlı Devleti'nin Kafkas-

³⁵ Sarı Abdullah Paşa görevine gitmediği için idam edilmişti. Burada cereyan eden savaşlar hakkında daha geniş bilgi için bkz. Berkok, *A.g.e.*, s. 382-398; Gökçe, *A.g.e.* s. 148-168.

³⁶ Ruslar, kendilerine yedi seneden beri karşı koyan İmam Mansur'u yakaladıkları için büyük sevince kapılmışlardı. İmam Mansur ise yenilgiyi "Osmanlı'nın daima gösterdiği kayıtsızlık ve dikkatsizliğe" bağlamıştı. Kaflı, *A.g.e.*, s. 86 - 87.

³⁷ Gökçe, *A.g.e.*, s. 171.

³⁸ Hızal, Ahmet Hazer, *Kuzey Kafkasya*, Ankara, 1961, s. 37; Bala', *Çerkesler*', s. 382 - 383. Rusya'nın Tiflis'e giden yolları tesviye ve tevsi etmek üzere daha 1783 ten itibaren faaliyette bulunduğu bölgeye gönderilen Osmanlı casuslarınca hükümete bildirilmişti. Bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, *Hattı Hümayun*, Nr. 339, (KA, 156 - 158).

ya'daki gücünü yitirdiğini düşünerek burada faaliyetlerini yoğunlaştırdı. Ağa Muhammed Han, Azerbaycan ile birlikte Gürcistan'ı da baskı altına alınca, Tiflis Hanı II. Heraklius Rusya'dan yardım istedi. Fırsatı kaçırmak istemeyen II. Katerina, derhal General Zobof kumandasındaki bir orduyu bölgeye gönderdi. Dağıstan üzerinden ilerleyen Ruslar, Derbend'e kadar önemli bir direniş ile karşılaşmadılar. Ancak Derbend hanı Şeyh Ali Han kendisinden çok daha kuvvetli olan Ruslara karşı bir süre direndiyse de fazla dayanamadı. Nihayet 10 Mayıs 1795'de Derbend'i işgal eden Ruslar, hemen arkasından Bakû, Şemâhi, Şuse mıntakalarını zapt ederek Gürcistan'a girdiler. Fakat ertesi yıl Çarçe II. Katerina'nın ölümü üzerine buralar Rus işgalinden kurtuldular³⁹.

RUSYA'NIN KAFKASYA'YI İŞGALI

Gürcistan kralı II. Heraklius 1798 yılında öldüğünde yerine oğlu XIII. Georg tahta geçti. Yeni kral aklı yünden zayıf ve enerjik bir şahsiyet değildi. O, Türklere, İranlılara ve kendisine karşı isyan eden kardeşleriyle mücadelede aciz kalınca Çar I. Pavel'den yardım istedi. Bu isteği kabul eden Çar, Tiflis'e askerî birlikler gönderdiği gibi XIII. Georg ile bir antlaşma imzalayarak Gürcistan'ın mukadderatını ellerine aldı (5 Aralık 1799). XIII. Georg 1800 yılında öldüğünde Rus Çarı, O'nun oğlu Davit'i kral vekilliği ne getirdi. Davit, I. Aleksandr Rus İmparatoru oluncaya değin bu makamda kaldı (1801). Yeni Çar tahta çıktıktan az bir zaman sonra yayınladığı beyanname ile "Gürcistan'ın artık bir Rus vilâyeti olduğunu" ilan etti. Bundan sonra dört tarafa yayılan Rus kuvvetleri, İmeretiya ve diğer Gürcü prensliklerini de hakimiyet altına aldı⁴⁰. Yer yer isyan eden Gürcülerin sert tedbirlerle bağılıkları sağlandıktan sonra⁴¹. Azerbaycan ve Dağıstan hanlıkları tehdit edilmeye başlandı.

Nitekim 1804'te Gence Hanı Cevad Han'ın destanı müdafaasına rağmen⁴² Gence, 1806'da Derbend ve Kuba işgal edildi. Aynı yıl Bakû'yu kuşatan General Tsitsianov bir fedai tarafından öldürülüyse de Ruslar, ertesi yıl şehri kuşattılar ve çok geçmeden de zaptettiler⁴³. Böylece 1810 yılına doğru Dağıstan ile Kuzeybatı Kafkasya dışında kalan yerler tamamen Rus hakimiyeti altına düştü. Bu durum 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nı Rusya'nın kazanmasına rağmen devam etti. Her ne kadar savaş sonunda Osmanlı Devleti, Kafkasya sahasında toprak kaybetmemişse de devletin yıpranan kuvvetinin bu tarafta müstakbel Rus ilerleyişini durduramayacağını göstermiş oldu. Osmanlı hüküme-

³⁹ Bala, "Kaçar", *İA*, IV. C., s. 33-38; Işıktan, *A.g.m.*, s. 41-42.

⁴⁰ Bala, "Gürcistan", *İA*, IV. C., 843.

⁴¹ Rusya, Gürcistan'ı idare edebilmek için bu memlekette, Rusya'da câri olan toprak köleliği rejimini tatbik etti ve Gürcü köylüsünü Gürcü toprak beylerinin mülkiyetine verdi. Gürcü Kilisesi feshedilerek Rus Kilisesi'ne bağlandı, tedrisât Ruslaştırıldı. Rusya'nın bu emperyalist politikası Gürcülerin fırsat buldukça ayaklanmalarına yol açtı. Meselâ 1819'da Kahetiya'da, 1819'da İmeretiya'da ve Guriel'de, 1832'de Gürcistan'ın birçok yerinde birden isyanlar patlak vermişti. *A.g.m.*, s. 843.

⁴² Cevad Han için yazılan bazı destanlar için bkz. Caferoğlu, A., "Azerbaycan Edebiyatı'nda İstiklâl Mücadelesi İzleri", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Sayı 8 - 9, s.291-304.

⁴³ Kurat, *A.g.e.*, s. 300; Yüksel, *A.g.m.*, s. 30 v.d.

ti savaş sırasında bile, Ruslarla savaşan Dağıstanlılara gereken yardımda bulunamamıştır. Ruslar ise "Gaddar Yermolof"u Kafkas Orduları Başkumandanlığı'na getirerek Kafkaslıların direnişlerine karşı en acımasızca karşı konulması yolunu göttüler. Çar'ın "idareimize boyun eğmek istemeyen vahşi Dağılıların ya teslimlerini veyahut kılıçtan geçirilmelerini istiyorum" şeklindeki direktifine, Yermolof tam bir sadakat gösteriyordu. O, köyleri yaktırıyor, kadınları ve çocukları kurşuna dizdiriyor ve şöyle diyordu: "Kafkasyalı bir dağı çocuğun asılması yüz Rus askerinin sağ kalması demektir". Yermolof'un Kafkasya'da Rus hakimiyetini tesis etme siyaseti de bu düşünce ışığında tatbik edilmekteydi⁴⁴.

Rusya'nın emperyalist uygulamaları Kafkasyalıları tahakküm altına aldığı bu yıllarda, önce İran, Gülistan (1813) ve Türkmençayı Antlaşmaları (1828) ile Aras'ın kuzeyindeki bütün toprakları Erivan da dahil olduğu halde Rusya'ya terketti. Sonra da 1828-1829 Savaşını kaybeden Osmanlı Devleti, 14 Eylül 1829 tarihinde imzaladığı Edirne Antlaşması ile Kafkasya'daki bütün haklarından vaz geçti. Hatta Ruslar resmen antlaşma imzalanmadan Çerkesistan'ı işgale kalkışmışlar, bu ise Çerkeslerin tepkisine sebep olmuştu. Çerkes reislerine göre "Osmanlı, kendisinin olmayan toprakların üzerinde tasarruf hakkına sahip değildir". Çerkesistan'ı teslim almaya gelen Rus generaller ile görüşen Çerkes ileri gelenlerinin verdikleri cevap böyleydi. Onlar; antlaşmayı padişahın tasdik ettiği hatırlatıldığında, "aynı zamanda Halife olan Osmanlı Padişahı'nı dünyadaki bütün müslümanlar gibi biz de ruhanî reis olarak kabul ediyoruz. Ancak siyasî bakımdan Osmanlı'ya hiç bir zaman bağlı olmadık. Zira ne vergi verdik, ne de bir neferimizi Osmanlı bayrağı altında askere gönderdik" demek suretiyle Edirne Antlaşması'nın Kafkasya ile ilgili hükümlerini tanımyorlardı⁴⁵.

Edirne Antlaşması'nın getirdiği yeni statüko, Osmanlılardan çok İngilizleri tedirgin etmişti. Önceleri Yunan ve diğer Balkan toplumlarının isyanları dolayısıyla "Şark Meselesi" ni ele alan İngiltere ve Kıta-Avrupa'sının güçlü devletleri, şimdi bu meselenin sınırlarını genişletiyorlar, Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarını da buna dahil ediyorlardı. Kafkasya'nın jeopolitiğini dikkate alan İngilizler, Rus ilerleyişinin kendileri için taşıdığı anlamın farkındaydılar. Bu ilerleyiş ile İngiltere'nin Rusya ile oynayacağı "Büyük Oyun" başlamış idi. Rusya'nın hedefi, Hindistan'a ve ötesine kadar uzanan ticaret yolları idi ve bu hedefin ele geçirilmesi yolunda Çar Hükümeti önemli başarılar elde etmiş Aras nehrine dayanmıştı⁴⁶. XIX. yüzyılın hemen başında Fransa'nın Mısır'a

⁴⁴ Rusların uyguladığı strateji şöyleydi: "Kafkasya yarım milyonluk bir garnizon tarafından müdafaa edilen muazzam bir kaledir. Bunu ya hücumla almak veya siperlerde kalmalıdır. Hücum pahalıya mal olur. Onu silahla ele geçirmek fikrinden vaz geçmeli. Bereketli topraklarını ele geçirmek ve yerli ahaliyi dağlara sıkıştırmak lâzımdır". Hızal, *A.g.e.*, s. 38. Sonraki yıllarda Rusların takip ettikleri geniş kapsamlı tehcir siyaseti de bu stratejinin nasıl uzun vadeî olarak uygulandığını göstermektedir.

⁴⁵ Cabağı, *A.g.e.* s. 53-55.

⁴⁶ Henze, *A.g.e.* s. 6-7. Ruslar'ın kazandığı zaferler üzerine Tahran'daki bir İngiliz vatandaşının, Ağustos 1829'da; "Bir tarafta Aras nehrinden Halys'e uzanan, diğer taraftan Euxine ile Basra arasında kalan geniş arazileri, şimdi Kuzeydeki Büyük Tanrı'nın ayaklarına kapamış gibi düşünülebilir" demekten kendisini alarmaması hayli dikkat çekicidir.

yerleşmesini engelleyebilen İngiltere, coğrafi bakımdan kendisinin avantajlı olmadığı bir mücadeleye gireceğinden dolayı Kafkasya ile yakından ilgilenmeye başladı.

Edirne Antlaşması'nın hükümlerince artık Kafkasya'yı kendisine ait kabul eden Rusya, fiilen de bunu gerçekleştirebilmek maksadıyla, her türlü insanı duygulardan uzak olarak, hakimiyetini kan ve ateş ile kabul ettirmek için geniş çaplı saldırılara girişirken; Kafkasyalılar da bölünmüşlüklerine, güçsüzlüklerine rağmen İmam Mansur'un yaktığı istiklâl meş'alesini ve gazavât ruhunu yeniden canlandırmak için harekete geçtiler. Bu, Kafkasya tarihinde yeni bir devrin başlaması demektir.

KAFKASYA'DA İSTİKLAL MÜCADELESİ

Hukuken Kafkasya'nın sahibi olan Rusya'nın otoritesini mahallî yönetimler hemen kabul etmediler. Bunun üzerine Ruslar, zâlimâne hareketlerle halkı yıldırarak, bölüp parçalamak için yeni tedbirler aldılar. Nitekim Yermolof; "İsmimin, bütün kalelerimizden fazla korku uyandırmasını arzu ediyorum, kılıcım, yerlileri ölüm gibi kaçınılmaz bir kanuna tâbi kılmalıdır. Asyalıların nazarında iyilik, bir zaaf alâmetinden başka bir şey değildir" derken, Kafkasya'nın her tarafında halkın bölünmesine yönelik idarî reformlar yapıyordu. Önceleri yerel idarelere dokunmayan Çarlık, zengin ve büyük toprak sahiplerini kendi tarafına çakmek suretiyle, onların eliyle halka baskı yaptırıyordu. Bazı hanlıkların varlıklarını devam ettirmelerine izin verilmişti. Böylece hanlıkların halk üzerindeki otoritesi, Rusya hükümeti lehine kullanılacaktı. Ayrıca Azerbaycan'daki sünni-şii çekişmesi de Ruslar tarafından istismar edilmekteydi⁴⁷.

İmam Mansur'un başlattığı mücadele, 1829 yılında bir başka imam Gazi Muhammed tarafından yeniden hayat sahasına konuldu. Yine hareketin başında Nakşibendî Tarikatının mensupları bulunmaktaydı. XVIII. yüzyılın sonlarında Dağıstanda ortaya çıkan bu tarikat, bütün XIX. yüzyıl boyunca Kafkas müslümanlarının mücadelesini yönlendirmişti. Liderliği Nakşibendîlerin ele geçirmelerinde tarikat mensuplarının değişen sosyal ve politik şartlara intibak etmelerindeki kabiliyet etkili olmuştur. İslâm dünyasında bir tarikat mensuplarına "mürîd" denildiğinden, hareketin, genel olarak "Mürîdizm" diye isimlendirildiği görülmektedir. Kafkasya'da sosyal ahlâkı geliştiren, kabileler arasında birlik ve fedakarlık duygularını yerliştiren, hırsızlık, kan dâvası, cinayet gibi suçların ortadan kalkmasını sağlayan Mürîdizm'in asıl hedefi ise "din uğruna cihât yapıp hür ve müstakil yaşamak" şeklinde özetlenebilir⁴⁸.

Gazi Muhammed, Edirne Antlaşması'nın imzalanmasından sonra ilk siyasî konuşmasını Dağıstan'ın Gimri köyünde yaptı. Böylece resmen isyan başrağını açmış oldu. Kısa zamanda etrafına çok sayıda taraftar topladı. Muhalefet edip Rusya tarafında yer alanlar ise şiddetle cezalandırıldılar. Gazi Muhammed'in savaşçıları, Çeçenistan'daki bir

⁴⁷ Cabağı, *A.g.e.*, s. 57; Ruslar Yermolof'un on yıl süreyle yaptığı vahşetin Avrupa kamuoyundan tepki göreceği endişesiyle Yermolof'u geri çağırarak zorunda kaldılar, Kundukh, *A.g.e.*, s. 40. Swietochowski, *A.g.e.*, s. 26, v.d.

⁴⁸ Kafkasya'da Nakşibendîliğin ve diğer sūfî tarikatlarının doğuşu ve gelişmesi hk. bkz Bennigsen- Quelquejay, *A.g.e.*, s. 77- 114; Kutlu, *A.g.e.*, s. 58; Henze, *A.g.e.*, s. 10-11; Kundukh, *A.g.e.*, s. 43'te İmam Muhammed'in amaçları ile ilgili söyledikleri bulunmaktadır.

Rus kalesini kuşattılar ve Rus ordusunu bozguna uğrattılar. Ertesi yıl Derbend ve Kızılyar kaleleri kuşatıldı, Lezgiler Gürcistan'a akınlar yaptılar. Bu arada Gürcistan'da asiller ayaklandılar. Çok güç durumda kalan Ruslar, nihayet müridlerden daha kuvvetli bir ordu ile birkaç koldan harekete geçtiler. General Velyaminof Çeçen ülkesine girerek çok sayıda insan katletti, bir çok köyü yaktırdı. Böylece halkın isyan hareketine katılmaktan vaz geçmelerini sağlamak istediler. Bu arada Rus başkumandanı Baron Rosen bizzat Gimri'de bulunan Gazi Muhammed üzerine yürüdü. Şiddetli geçen savaş sonunda Gazi Muhammed şehit düştü, adamlarından olan, savaşlardaki başarıları ile şöhret kazanan Şâmil ise yaralı olduğu halde güçlükle kurtulabildi (1832)⁴⁹.

Dağıstan ileri gelenleri imamlığa Hamza Bey'i seçtiler Şâmil de yeni imamın emrinde sadakatla savaştı. İkisi birlikte Ruslara karşı mücadeleyi şiddetlendirdiler. Hunzak alınarak burada karargâh kuruldu. Ancak çok geçmeden camide namaz kıldırırken bir suikast sonucunda şehit edildi (1834)⁵⁰.

Hamza Bey'in şehit edilmesiyle imamlığa geçirilen Şâmil Bey henüz 37 yaşındaydı. Savaşlarda kendisini yetiştirmiş irade, ikna gücü, ilham verme ve örnek olma niteliğiyle eşsiz bir şahsiyet idi. O'nun imamlığa geçişiyle birlikte Kafkasya istiklâl hareketi büyük güç kazandı. Rus orduları başarısızlığa uğradıkça Şâmil'in gücü artıyor, Ruslar ise çaresizlik içine düşüyorlardı. Nitekim Jandarma Kumandanı Viktorov gönderdiği bir raporda, "bazı yerlerde, binlerce insandon oluşan büyük gruplar iki üç gün içinde Şâmil'in emri altında toplanabiliyorlardı. . . Gerçekler ve vicdanım beni majestelerine bildirmeye mecbur ediyor, altı yedi yıl süren başarısızlıklar muzaffer ordularımızın halk üzerindeki yıldırıcı etkisini yok etmiş bulunmaktadır" diyordu⁵¹. Bu sırada kendisine itaat etmesi için Şâmil'i Tiflis'e çağırın Çar I. Nikola'nın isteğini, O, şu sözlerle reddetmişti "Herşeyi Allah'ın takdirine bırakan mütevazî Şâmil'den: Reddettiğim için parçalansam bile Tiflis'e gelmemeye karar verdiğimi bilmenizi isterim. Çünkü sizin hainliklerinizi defalarca yaşadım. Bunu da herkes bilmektedir".⁵²

İmam Şâmil karşılaştığı bütün güçlüklerle rağmen, uzun bir mücadele sonucunda Dağıstan'ın hakimi oldu. 1840 yılında Avar Hanı Hacı Murat'ın da kendisine iltihâk etmesi O'nu iyice güçlendirdi. Çar'ın orduları, dağları üs haline getiren müridlerin karşısında çaresiz kalıyor, peşpeşe ağır mağlubiyetlere uğratabiliyorlardı. 1845-1846 yıllarında mürid hareketi Kafkasya'nın özellikle kuzey kesimine tam anlamıyla hakim idi. Kafkaslıların giriştikleri bu destanî mücadelede Türk-İslâm dünyasında olduğu kadar Avrupa'da da heyecanla karşılanıyordu. Özellikle Rus tehlikesini engelleyeceği için

49 1828-1859 tarihleri arasında meydana gelen Kafkas mücadelesi ile ilgili olarak yazılan en önemli kaynak Muhammed Tahirül-Karakhî'nin eseridir. Yazar bizzat bu mücadelenin içinde bulunmuştur. Eser Arapça aslından Tahirül-Mevlevî tarafından Osmanlıca'ya, Tarık Cemal Kutlu tarafından da İmam Şâmil'in Gazavâtı, (İstanbul, 1987) adıyla bugünkü Türkçe'ye çevrilmiştir.

50 A.g.e. s. 36-42.

51 Swietochowski, A.g.e., s. 27.

52 Henze, A.g.e. s. 12.

İmam Şâmil'in hareketi sempati uyandırmıştı⁵³.

1849'da 39 yaşında olan fakat hayatı bütün XIX. yüzyılı kapsayan İngiliz asker-yazarı Sir Henry Rawlinson, Bağdat'tan gönderdiği yazılarında Kafkasya'nın durumunu şöyle değerlendiriyordu: ". . . Onbeş yıl boyunca (Rusya) Kafkaslardaki kabileleri yok etmek için elindeki tüm güçleri seferber etmiştir; söylediğine göre Şâmil kendi halkından başka Rus ordusundan iltica eden 15000 askeri yönetmekte ve savaşta Ruslardan ele geçirilen 200 parça ağır topu savaşta kullanabilme olanağına sahipti. Böylece bu gücün Ruslar için ne denli önemli bir tehdit oluşturduğu ortadaydı. Dağ köylülerinin özgürlük savaşının güçler dengesini kurmadaki değeri henüz tam anlaşılmış değildir. Şâmil'e makul ölçüde yapılacak bir yardım, belki de, Tuna boyundaki prenslikleri kurtaracak ve Şâmil'in bayrağı Kafkasların zirvelerinde dalgalandıkça İran, Rus ordularının işgalinden korunacaktır".⁵⁴

Dağıstan, Çeçenistan ve Çerkesistan taraflarında kurulan Mürid Devleti'nin idare şekli, bu konuda ele geçen bir Rus subayının raporuna göre şöyleydi: Devlet, bütün kanun, idare ve malî meselelerde, ceza hükümlerinde İslâm Dininin temel esaslarına göre hareket etmekteydi. Genel olarak her Kafkaslı müslüman erkek savaşçı idi. Ancak bu, daha ziyade olağanüstü durumlarda söz konusuydu. İmamlığın gelir kaynakları; zekât, hayvan vergisi, öşür, gahimelerin beşte biri, cinayet veya suçlar dolayısıyla alınan para cezalarından elde edilen gelirler vs. idi. Merkezî yönetim İmam Şâmil'in başkanlığında, Şeyh Cemaleddin'in tavsiyesiyle 1842'de kurulan Divanhâne tarafından yerine getirilmekteydi. Ülke çeşitli bölgelere taksim edilmiş ve her bölgede nâib denilen yöneticiler olup bunlar Şâmil tarafından tayin edilirdi. Nâibler buldukları yerlerde tam yetki ve sorumluluk sahibi idiler. Üç tane bölge vardı:

a) Çeçen bölgesi: Lideri bir Çeçen köyünde oturan ve büyük itibarı olan, Şâmil'in Kazikumuh'lu kayınpederi Abdullah Tsakhar. Onun emrinde de şu nâibler bulunuyordu: 1- Şubuta ve Cabarla Nâibi: Müteveffâ Cevad Han'ın yerine geçen Şuayb Molla, 2-Büyük Çeçnia Nâibi: Ahverdi Muhammed, 3- İçeri Nâibi: Şuayb, 4- Oh Nâibi: Ulu Bey.

b) Avar bölgesi: Lideri Hacı Murat. Bu zât, Tloh, Tehnutsal, Ahvan ve Karata'nın bağımsız toplumları ile İlgali'nin görevden alınmasından beri Kaysubu toplumunun köylerini idare etmektedir.

c) Andalal bölgesi: Lideri Tilitli Kibit-Muhammed. 1- Gidet'l, 2- Andalal. Nâib Muhammed Kadı 3- Karah ve Tleiseruh Nâibi Karah'lı Abdurrahman Dîbir.

⁵³ Nitekim Karl Marks, 1843'de şöyle yazıyordu: "Hürriyetin nasıl elde edilmesi lâzım geldiğini Kafkasya Dağlılarından ibretle öğreniniz. Hür yaşamak isteyenlerin nelere muktedir olduğunu görünüz." Hızal, *A.g.e.*, s. 40. Rusya komünistleri de ihtilâlin ilk yıllarında Çarlık rejimine karşı mücadele eden İmam Şâmil'i takdir etmekteydiler. Bkz. Saydam, Abdullah, "Sovyetler Birliğinin Milliyetler Meselesine Bakışı", *Türk Kültürü*, Sayı 327 (Temmuz 1990), s. 388.

⁵⁴ Nakşîbendî şeyhi Kazikumuh'lu Şeyh Cemaleddin'in Ağustos 1848 tarihinde Şeyhülislâm'a gönderdiği mektupta "Allah yolunda cihat eden İmam Şâmil ile adamlarına padişahın niçin yardım etmediğini" soruyor ve bu konuda yardımcı olmalarını istiyordu. Aynı mealde bir metup da Mekke Şerifi'ne gönderilmiş ve padişahın yardıma iknâ edilmesi istenmişti. İmam Şâmil'in de bu konuda sistemleri vardı. Bkz. Bennigsen - Quelquejay, *A.g.e.*, s. 342-348.

Ayrıca Bogulal, Kiyalel, Cemalal ve Unkrat kazaları iki nâib tarafından yönetilmekte, fakat bir bölge oluşturamamaktadırlar. Andi bağımsız bölgesi, özel bir nâib olan And'li kadı tarafından, Salato ve Gûmbet, Gûmbet'li nâib Ebu Bekr (Abakar) Dibir tarafından yönetilmektedir. Dido, Antsuh, Halal ve Lezgin Dağları'nın doğu kısmında bulunan diğer bazı toplumlar tarafsız vaziyettedirler⁵⁵.

Kırım Savaşına varıncaya kadar Rusya, ordusunu istediği gibi kullanmasına rağmen, İmam Şâmil'in devletini ortadan kaldıramadı. Bu savaş ile birlikte Rusya daha kötü duruma düştü. Doğu Anadolu'da Osmanlı ordusu ile savaşan Rus ordusunun, cephe gerisini koruyabilmek, Şâmil'in hücumlarını durdurabilmek için önemli ölçüde askeri kuvveti de cephe gerisinde istihdâm ettiği görülmüyordu. Her ne kadar hem Osmanlı Devleti hem de İmam Şâmil bunun farkında idilerse de, şartlardan yeterince faydalandıkları söylenemez. Zirra taraflar uygulanacak savaş planı konusunda anlaşamıyorlardı. İmam Şâmil, yapılan bütün yazışmalarda, aynı anda Gürcistan üzerine yürüyüp Vladikafkas-Tiflis askerî hattı'nı ele geçirmek ve böylece Rusya'nın cephe ile bağlantısını kesmek düşüncesini ileri sürmüştü. Ayrıca Çerkesistan'da bulunan nâib Muhammed Emin de batıdan hücum ederek İmam Şâmil'in kuvvetleriyle birleşecekti. Osmanlı Devleti içinde bulunduğu şartlar dolayısıyla bu planın gereğini yerine getiremedi. Bununla birlikte İmam Şâmil'e ve adamlarına, Kafkasya'nın ileri gelenlerine, ulemâya, kabile reislerine evâmîr-i aliyeye göndererek onları cihâda davet etmiş, İmam Şâmil ve yanındakilere çeşitli rûtbeler tevcih edilmişti. Ancak Dağlılar Osmanlı Devleti'nden çok daha büyük ölçüde yardımlar bekliyorlardı⁵⁶. İmam Şâmil, Tiflis yakınlarına varmış; Muhammed Emin Efendi, Çerkes-Abaza bölgesindeki iklim ve coğrafi şartların olumsuzluklarına rağmen civardaki kabileleri nüfuzu altına aldığı bildirerek, Osmanlı Devleti'nin hareket tarzını sorduğu 19 Mayıs 1854 (23 Ramazan 1270) tarihli Arapça arzâsında, sadece iltifât etmekle yetinilmesinden dolayı serzenişte bulunuyordu⁵⁷. Buna karşılık Osmanlı yönetimi de, İmam Şâmil'den çok daha büyük başarılar beklediğinden elde edilenleri yetersiz bulmuş ve İmam'ı bütün kuvvetiyle harekete geçmemekle suçlamıştı⁵⁸.

Kırım Savaşı müttefiklerin zaferi ile sonuçlanmasına rağmen Kafkasyalılar bundan yararlanamadılar. İmam Şâmil'in Varna'ya gönderdiği heyet İngiliz ve Fransız kumandanlarıyla da görüşmüşler, fakat müsbet sonuç elde edilememişti. Zira batılıların gözü daha çok Çerkesistan'ın kaderi üzerindediydi⁵⁹. Burası Rusya'dan alındığı takdirde, Çar hükümetinin Karadeniz'deki gücü büyük darbe yiyecekti. Ancak kazanılan zafere

⁵⁵ Bennigsen - Quelquejey, *A.g.e.*, s. 329 - 330 (Ek: 4).

⁵⁶ Gerçi Ahmet Paşa kumandasında silah ve cephane yüklü bir donanma Kafkasya'ya gönderilmek üzere yola çıkarılmıştı, ancak İngiliz amirali J.W.D. Dundas'ın kaprisleri yüzünden Varna önlerinde gereksiz yere dolaştırılıp perişan edilmişti. Hızal, *A.g.e.*, s. 40 - 41.

⁵⁷ Bkz. *Başbakanlık Arşivi, İrade Dahiliye, No: 19234 (Ekleri mevcut)*.

⁵⁸ Mesela *Cevdet Paşa, Tezâkir*, I, s. 90; Bu konularla ilgili belgelere dayalı daha geniş bilgi için bkz. Budak, Mustafa, "1853-1856 Kırım Harbi Başlarında Doğu Anadolu Kafkas Cephesi ve Şeyh Şamil", KA, s. 52-58.

⁵⁹ Henze *A.g.e.* s. 20-21.

rağmen Çerkesistan'ın Rusya'dan koparılması da mümkün olamamıştı⁶⁰.

Kırım Savaşı sırasında ölen I. Nikola'nın yerine geçen II. Aleksander, Kırım yenilgisinin açtığı yarayı Kafkasya'da kazanacağı bir büyük zafer ile kapatmak istiyordu. Bu amaçla Kafkas Orduları Başkumandanlığına şöhretli bir asker olan Baryatinsky getirildi. Baryatinsky, ilk iş olarak Dağıstan ve Çeçenistan'ı geniş çaplı bir kuşatma altına aldı. O'na göre müridleri bertaraf etmenin tek yolu, bütün bölgeyi abluka altına alarak Türkiye ve İran'dan gelen silah ve mühimmat ile gönüllülerin girişine engel olmakla mümkün olabilirdi. Gerçekten de o sırada böyle bir silah kaçakçılığı vardı. Rusya bunu engellemek için bölgeyi abluka altına alırken, diplomatik yollarla da Osmanlı Devleti ile İran üzerinde baskı kurmak suretiyle Kafkasya'ya silah sevkiyatında rolü olanların cezalandırılmasını sağlıyordu. Meselâ böyle bir olaya ismi karışan İsmail ve Ferhat Paşalar, Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi'nin müracaatı üzerine muhakeme edilmiş, İsmail Paşa'nın Bursa'ya, Ferhat Paşa'nın İzmid'e sürgün edilmeleri kararlaştırılmış, ancak Büyükelçi Tutnif'in bu cezaların hafif olduğu, hükümetin olayı takbih etmediğini, bunun bir düşmanlık eseri gibi yorumlanacağını söylemesi üzerine İsmail Paşa'nın Bolu'ya Ferhat Paşa'nın Kütahya'ya gönderilmesi kararlaştırılmıştı⁶¹.

Rusya, ayrıca büyük miktarlarda paralar harcayarak, uzun süren savaşlardan bıkmaya başlayan bir kısım halkın silahlarını bırakmasını sağladı. İmam Şâmil de bunun karşısında Dağıstan'ı iyice tahkim etti ve halkı Rusların hilelerine karşı uyardı. 1856-1859 yılları arasında süren bu dönemde Ruslar nihayet başarıya ulaşabildiler. Önce Çeçenistan düştü, daha sonra Dağıstan'ın kalelerini teker teker ele geçiren Baryatinsky bizzat, İmam Şâmil'in bulunduğu Gunib kalesine, 14 taburluk Rus kuvvetiyle saldırdı. İmam Şâmil yanındaki 400 müridi ile savaşı sürdürdü, fakat müridlerin sayısı 100'e düşünce teslim olmak mecburiyetinde kaldı (6 Eylül 1859). İmam Şâmil'e çok iyi davranan Ruslar 1869'a kadar Moskova'nın güneybatısındaki Kaluga şehrinde ikâmet ettirmişlerdi. Daha sonra geri dönmek şartıyla hacca gitmek üzere izin alan İmam Şâmil, oğullarını Ruslara rehin bırakarak önce İstanbul'a geldi. Burada padişah ve devlet erkânı tarafından törenle karşılandı, emrine konak tahsis edildi⁶², padişah ile

⁶⁰ Bu konuda Osmanlı Devleti'nin ihmâline dâir Cevdet Paşa, *Tezâkir, I, s. 100-101* de şunları anlatmaktadır: *Paris Konferansı'nda İngiltere Hariciye Nâzırı ve murahhası evvelî olan Lord Clarendon ile Paris'teki İngiliz elçisi ve murahhası sâni olan zat hufyeten söyleşip ba'dehu dışarı çıkarken Âli Paşa'ya işaret etmekle o dahi beraber çıktıkta sefir-i müşârinileyh "Biz Kafkas memâlikinin bir başka şekle konulmasını der-miyân edeceğiz. Fakat yalnız bizimle olmaz ve bunun asıl menâfî Devlet-i Aliyye'ye aittir. Siz dahi muâvenet etmelisiniz" demiş. Âli Paşa da buna cevaben "Bizce oraların o kadar ehemmiyeti olmayıp bizim Çürüksu tarafında biraz münâzaat yerlerimiz var. Oralarını kurtarmakla iktifâ eyleriz" deyu cevap vermekle İngiliz murahhasları hayret ile sükuta mecbur olmuşlar ve Rusyalı'ya müsaade sureti gösterilmiş deyu İngilizler tarafından Clarendon'a itiraz olundukta "Ben bir Türk'ten daha ziyade Türk olamam" deyu Âli Paşa'ya târiz eylemiş olduğu dahi mesmu'dur.*

⁶¹ İsmail ve Ferhat Paşaların cezalandırılması ile ilgili 17 Şaban 1273 tarihli arz tezkeresi, Rus Seffrinin yazısı ve soruşturma evrâkı *Başbakanlık Arşivi, İrade-Mec-lis-i Mahsus, No: 384*'de bulunmaktadır.

⁶² BA, *İrade-Dahiliye, No: 41780, 42643, 42163.*

görüştü⁶³, sonra da Mısır üzerinden Hicâz'a gitti. Ancak Rusya'ya dönmek istemediğinden padişah aracılığıyla Çar'dan izin aldı ve oğullarının Osmanlı Devleti'ne gönderilmesi ni istedi. Bu istek Rusya tarafından kabul edildi. Uzun bir mücadele hayatından sonra Şâmil 4 Şubat 1871'de Medine'de öldü. Bu arada akrabaları ve adamlarının bir çoğu Osmanlı Devleti'ne hicret etmiş olup, hükümet tarafından kendilerine her türlü yardım yapılmış, ileri gelenlere maaş bağlanmıştı⁶⁴.

İmam Şâmil'in esaretinden sonra, Çerkesistan'daki nâibi Muhammed Emin Efendi teslim tekliflerini reddederek mücadelesini sürdürdü. Ancak artık Ruslara karşı durmak mümkün olamıyor, peşpeşe mağlubiyetlere uğranılıyordu. Sonunda o da teslim oldu. Buna rağmen Çerkes Millî Mukavemeti bir süre daha devam ettirildi. Fakat Çerkeslerden Natukaylar 1860'da yenildiler. 1861-1862'de Laba-Bela suları arasındaki saha Rus kontrolüne geçti ve mücadele Pşeh havzasına intikal etti. Daha sonra Abadzehler, Ubih ve Şapsuglar mağlup düştü. Nihayet Ahçipsu, Hakuçey, Çiket ve Aibze gibi küçük Çerkes kabilelerinin 21 Mayıs 1864'de Kbaada Yaylası'nda yenilmelerinden sonra Çerkes-Rus savaşları ya da Kafkas İstiklâl mücadelesi şimdilik sona ermiş oldu⁶⁵.

Bundan sonra Ruslar, Çerkesleri, Çeçenleri, Dağıstanlıları ve diğer Kafkas kavimlerini "ya gösterilecek yerlere ya da Türkiye'ye göç etmek" zorunda bıraktılar. Böylece Kırım Savaşından hemen sonra Kırım'dan başlayıp Kafkasya'ya yayılan göç hareketi, Çarlığın tehcir siyaseti yüzünden iyice yoğunlaştı. Muhacirleri iskan edebilmek için 5 Ocak 1860'da Muhâcirin Komisyonu kuruldu⁶⁶. Ancak sayısı her geçen gün artan muhâcirlerin çok arzu edilmesine rağmen iskân sırasında büyük güçlükler çekilmekteydi. 1862'lerde Osmanlı Devleti'ne hicret edenlerin sayısı 255.414 iken⁶⁷, bu sayı 1864'te 311.333'e, 1865 yılı başlarında ise 595 binin üzerine varmıştı⁶⁸. Bundan sonra gelenlerin çokluğu sayıların kesin olarak tesbitine imkân vermemektedir. Salgın hasta-

63 BA, İrade-Dahiliye, No: 42165.

64 Bu konuda Osmanlı arşivlerinde pek çok vesika bulunmaktadır. Meselâ Şâmil'in yakın adamlarından Danyal Sultan'a ve yanındakilere aylık 7.500 kuruş maaş bağlanması hk. BA, İrade - Meclis-i Mahsus, No: 1653 (Eki 3), Şâmil'in kayınpederi Şeyh Cemaleddin Efendi'ye maaş tahsisi hk. İrade-Meclis-i Vâla, No: 22297; akrabalarından Şeyh Mehmed Efendi'ye atıye verilmesi hk. aynı yer No: 22379.

65 Bala, "Çerkesler", s. 384.

66 Uğur, Fuat, "Kaf Dağı'nın Ardından Anadolu'ya-Çerkesler", *Güneş Gazetesi*, 23 Ağustos 1990 tarihli nüshasında "Osmanlı Devleti ise, Çerkeslerin sürüleceğini biliyormuşçasına 5 Ocak 1860'da Göçmen Komisyonu kurmuş, 1862'de de iskân yasaları hazırlamıştı. Sürgünün Ruslar ve Osmanlılar arasında önceden belirlendiğini ileri süren tarihçiler, iki ülke arasındaki yazışmalarda bu durumun belli olduğunu söylüyorlar" demektedir ki, bu iddia tarihi gerçeklere uymamaktadır. Zira Göçmen Komisyonu öncelikle Kırımlılar için kurulmuştu. Osmanlı Devleti'nin bu konuda Rusya ile yaptığı yazışma muhacirlerin belli aralıklarla önceden izin alınarak ve iskân mahalleri hazırlandıktan sonra gelmelerini sağlamaya yönelikti, fakat olumlu sonuçlanmadı.

67 BA, İrade-Dahiliye, No: 32799.

68 *Takvim-i Vekayi*, 5 Rebiyyülevvel 1281, Def'a 760.

lıklar, dayanıksız gemilerle yapılan yolculuklar yüzünden meydana gelen boğulmalar yüzünden muhâcirlerin önemli kısmı Osmanlı Devleti'ne ulaşamamış, ya da ulaştıktan az sonra ölmüştür. Trabzon, Samsun, Sinop, İstanbul, Varna limanlarına denizden, Kars, Erzurum, Batum taraflarına karadan gelenler din, ırk, mezhep ayırımı yapmadan⁶⁹, boş ve kullanılabilir arazi bulunan vilâyetlere gönderiliyordu. Devletin ekonomik gücü muhâcirlerin masraflarını karşılamada zorlandığı için ülke çapında yardım kampanyaları başlatılmıştı⁷⁰. Zaman zaman gönderilen teftiş heyetleri marifetleriyle muhâcirlerin iskânında karşılaşılan güçlüklerin önlenmesi yoluna gidilmekteydi⁷¹. Bu dönemde gelen muhâcirler daha ziyade İstanbul, Edirne, Varna, Ruscuk, Selânik, Konya, Adana, Bursa, İzmir, Kütahya, Samsun, Trabzon, Sivas . . . gibi vilâyetlerin bereketli topraklarına iskân edilmekteydi. Ancak bazı muhâcirlerin yerlerini beğenmemeleri başka yerlerdeki akrabalarının yanına gitmek istemeleri veya başka sebeplerle devleti, geri gitmekle yani asıl vatanlarına avdet etmekle tehdit etmeleri mevcut problemleri daha da artırmaktaydı. Bununla birlikte hükümetin bu konuda elinden geldiğini yaptığı söylenebilir⁷². Öte yandan muhâcirlere tahsis edilen paraları zimmetine geçirenlerin sert şekilde cezalandırıldığı görülmektedir. Bütün gayretlere rağmen muhâcirlerin acınacak durumları Avrupa'da da yankı uyandırmış, yardım için komiteler kurulmuştu⁷³.

69 *Meselâ bir Yahudi topluluğu göç izni istemiş, hükümetçe bu istek kabul edilmişti. BA, İrade-Dahiliye, 23899.*

70 *Takvim-i Vekayi'de yardımda bulunanların isim listesi yayınlanmaktaydı. Meselâ bkz. 732, 733, 744, 756. sayılar.*

71 *BA, İrade-Meclis-i Mahsus, No: 1590.*

72 *Bu konuda ilginç bir misal: Tulça'da bulunan Nogay muhâcirleri, kendilerinden önce buraya gelen Kırım muhâcirlerinden ileri gelenlerine nişân ve maaş verildiği halde kendilerine verilmesine darılarak geri dönmek istemişler, olay, ileri gelenlere nişân ve maaş tahsis edilmesiyle önlenmişti. BA, İrade-Meclis-i Vâlâ, No: 21755.*

73 *Takvim-i Vekayi, sayı, 753, 755, 757.*

SÖNÜÇ

Kafkas kabileleri, Rusya'nın hakimiyetine girdikleri halde, hiç bir zaman hürriyet ve istiklâl dâvâsından vaz geçmediler. 1877-1878 Osmanlı - Rus Savaşını kurtuluş ümidi sayarak yeniden silaha sarıldılar. Hatta Kabartay'dan Sohum'a inen bir gurup burada Osmanlı kuvvetleriyle birleşti. İmam Şâmil'in büyük oğlu Gazi Muhammed de paşa rütbesiyle Kafkas cephesine gönderildi. Bazı başarılar elde edildiyse de savaşın kötü sonuçlanması Kafkasya'dan Anadolu'ya yeni bir göç dalgasını beraberinde getirdi. Bu muhacirler de daha öncekiler gibi Osmanlı topraklarının muhtelif yerlerine yerleştirildiler.

Çarlığın yıkılması üzerine bir kere daha istiklâl için ayağa kalkan ve bağımsız devletler kuran Kafkas Dağlılarının ümitleri Kızıl Ordu'nun çizmeleri altında ezildi. Aradan geçen uzun yıllar içinde Kafkaslılar ezildi, horlandı, sürüldü, katledildi. Şimdi ise Gorbaçov'un reformlarından etkilenen Kafkaslılar bir asım aşan hürriyet mücadelesini yeniden vermek üzere kıpırdamaktadırlar. Sovyetler Birliği'nin başka yerlerindeki gelişmelere nazaran biraz ürkek yahut temkinli de olsa, her halde tarih; Kafkaslıların hür ve müstakil olacağı günleri, fazla uzak olmayan bir zamanda yazmaya başlayacaktır.